

МОВОЗНАВЧА КОМІСІЯ НТШ ДЛЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЇ¹

Ганна Дидик-Меуш
докторка філ. наук,
професорка,
пров. наук. співробітниця
відділу української мови
Інституту українознавства
ім. І. Крип'якевича
НАН України,
дійсний член НТШ,
голова
Мовознавчої комісії НТШ,
м. Львів

Українська історична лексикографія «пробуджує національну свідомість широких кругів громадянства, що живуть під впливом чужих великодержавницьких ідей»²; вона «межує з практичною мовною політикою, а вчений виступає водночас безпосередньо як громадянин»³. Усе це можливе за умови, коли виходить фундаментальний історичний словник – праця кількох поколінь лексикографів. Така взаємодія стане успішною завдяки усвідомленню того, що від моменту появи такого словника «звичайно починається нова доба того чи іншого національного мовознавства, бо з цього часу можливо вже вирішувати найрізноманітніші лінгвістичні питання, що до того «висіли в повітрі», не оперті на джерельному історичному матеріалі»⁴.

Українські мовознавці кінця XIX – XX ст., відомі діячі НТШ, брали активну участь у становленні новітньої історичної лексикографії, у реалізації фундаментальних словників. Одні дослідники безпосередньо працювали над історичним словником, були, так би мовити, всередині «творчого процесу» (Є. Тимченко, Д. Гринчишин, У. Єдлінська, Л. Полюга та ін.). Інші ж долучалися до роботи в різний спосіб: **Павло Житецький** заклав основи картотеки словника; **Іван Огієнко** виділяв час і знаходив кошти для підтримки проекту на етапі розписування пам'яток; **Агатангел Кримський**, один із фундаторів Української академії наук, курував процесом роботи над словником; **Юрій Шевельов** говорив про потреби історичного мовознавства перед широкою світовою аудиторією; **Василь Німчук** готував до друку пам'ятки, що ставали унікальною джерельною базою для укладання історичних словників упродовж II половини XX – початку XXI ст.; **Олекса Горбач** власним коштом видавав писемні пам'ятки у репринтному форматі і всіляко намагався переправити в Україну раритети, заборонені советським режимом.

У пропонованій студії зупининюсь на найбільш яскравих постатях українських істориків-лексикографів, дійсних членів НТШ, котрі «бути чесними в науці» і розуміли, що треба «вміти прислухатися до вимог і дисципліни фактів»⁵, а не йти за наперед встановленими орієнтирами, підтверджувати наперед сформульовані й озвучені концепції.

Відомо, що перший, хто зробив крок до появи історичного словника української мови, був Павло Житецький: він зібрав майже 12 тисяч слів, вибраних із пам'яток старої української мови⁶. Цю інформацію, як вдалося встановити, проф. І. Огієнко почерпнув із докладного звіту Історико-філологічного відділу УАН за 1923 рік із нагоди п'ятої річниці його створення. У звіті йшлося про те, що «при заложенні Комісії⁷ до неї поступив різний матеріал від небіжчика Житецького, приблизно 12000 карток»⁸. Згодом ці картки дали початок великій картотеці до словника, створеній на підставі текстів, що охоплюють і XVIII ст.

¹Тут пропонується частина дослідження з історії української лексикографії, підготовлена до публікації на честь 150-річчя НТШ.

²Огієнко І. Історичний словник української мови за редакцією проф. Є. Тимченка. Рідна мова, 1933. Ч. 10. С. 321.

³Шерех Юрій. Всеволод Ганцов. Олена Курило. Вінніпег, 1954. С. 13.

⁴Огієнко І. Історичний словник української мови...

⁵Шерех Юрій. Всеволод Ганцов. Олена Курило... С. 33.

⁶Огієнко І. Історичний словник української мови за редакцією проф. Є. Тимченка... С. 323.

⁷Ідеться про Постійну комісію для складання історичного словника української мови.

⁸Звідолення Першого (Історично-Філологічного) Відділу за 1923 рік. Записки Історико-філологічного відділу УАН / за гол. ред. акад. А. Кримського. Київ, 1924. Кн. IV. С. 294–353.

Павло Житецький, окрім збирання фактичного матеріалу до історичного словника української мови, скрупульозно працював із лексикографічними рукописами, розуміючи беззаперечну цінність їх як частини джерельної бази. Учений, зокрема, дослідив та опублікував пам'ятку «Синоніма славеноросская» – працю невідомого автора, що її знаний історик мови В. Німчук кваліфікує як «перший словник, реєстр якого складають слова української мови»⁹. П. Житецький дає цьому словникові іншу назву – «Словарь книжной малорусской річи по рукописи XVII віка» – і публікує у книзі як додаток до свого знаменитого дослідження «Очеркъ литературной исторіи малорусскаго наречія въ XVII в. съ приложеніемъ словаря книжной малорусской річи по рукописи XVII віка»¹⁰. Через півстоліття ця книга в сучасному українському перекладі вийшла у Львові¹¹. Про російськомовний оригінал слушно зауважив у передмові акад. Л. Булаховський: «[...] через умови, в яких існувала наука про українську мову за часів царату, та ще в вісімдесятих роках XIX ст., натурально, що книга могла з'явитись навіть у Києві тільки російською мовою»¹².

Отож, П. Житецького зацікавив власне багатий реєстр українських слів, до яких у «Синонімі...» подано церковнослов'янський відповідник, переважно низку синонімів, як-от: бачу 'вижду, съзерцаю' (С.137), безжарту 'тщиво' (С.138), вихованець 'питомець' (С. 143), гроно 'гроздь, пародокъ, отрасль', грунтъ 'основание, фемеліонъ', даремный 'напрасный' (С. 146), завертаю въ сторону 'уклоняюсь, за зле маю 'недугую, стужаюся, за волею Божею 'волею божію' (С. 150), партачь 'дебелохудожникъ' пута 'вериги, окови', пышний 'гордый, величавый' (С. 171–180) та ін.¹³

Павло Житецький – перший публікатор пам'ятки – коротко описав рукописний словник, зазначивши таке: 1) «це не що інше, як словник книжної української мови з поясненням кожного слова з допомогою синонімічних слов'янських слів»¹⁴; 2) зважаючи на пропуски, порожні місця, повтори, відсутність пояснень до слів та випадкові розділові знаки, припускаємо, що «маємо справу з чорновою роботою, призначеною не для друку, а для особистого вжитку»; 3) щодо реєстрових слів у «Синонімі славеноросскай», то це «почасті слова польського, почасті українського походження».

На мою думку, справді цікавим для сучасного історика мови є міркування П. Житецького про слова українського походження: «Ми не бачимо в словнику й сотой частки цих останніх, головно, тому, що упорядник словника мало цікавився конкретними словами, звертаючи насамперед увагу на слова з абстрактним значенням, які переходили в книжну українську мову здебільшого з мови польської»¹⁵. Як вважав автор, словник було задумано саме з метою витіснити польські слова з ужитку за допомогою синонімічних церковнослов'янзмів.

У прикінцевих заувагах П. Житецького міститься важливий для словникарської справи висновок: незважаючи на певні хиби, «словник має значний науковий інтерес уже через те, що наочно показує нам, з яким напруженням працювала думка в старовину над матеріалом слов'янським, щоб видобути з нього все, що було можливо для свого вислову»¹⁶.

Разом із О. Потебнею та К. Михальчуком П. Житецький прославляли українське мовознавство XIX ст. і становили, за влучним висловом Ю. Шевельова, його «блискуче трезір'я»¹⁷.

Наступне піднесення мовознавство в Україні пережило у 20-і роки XX ст. і досягло великих здобутків насамперед завдяки ідеям, втіленим у працях В. Ганцова, О. Курило, П. Бузука, Є. Тимченка, О. Синявського, М. Сулими, І. Зілінського, В. Сімовича. «Вагу цих мовознавців оцінив, між іншим, і советський режим: усі ці мовознавці, що були у сфері засягу режиму, були знищені, докладено всіх зусиль, щоб знищити їхні твори, замовчати відкрите ними»¹⁸, – із сумною іронією писав Ю. Шевельов.

Із-поміж визначних мовознавців першої половини XX ст., що трудилися на полі історичної лексикографії у час «добі відродження», саме проф. Є. Тимченкові справедливо належить першість і заслужена шана. Його називають «основоположником української наукової історичної лексикографії»¹⁹, «з покликання лексикографом»²⁰, «визначним українським мовознавцем і може найтипівішим представником “народницької” течії в українській лінгвістиці»²¹. Особі Є. Тимченка присвячено чимало розвідок і докладних наукових студій²², зокрема й «Історичному словнику українського язика», який був «твором життя Тимченка»²³, його дітищем, його *opus magnum*.

⁹Німчук В.В. Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською. Київ, 1980. С. 197.

¹⁰Житецький П. Словарь книжной малорусской річи по рукописи XVII віка. Див. у: Житецький П. Очеркъ литературной исторіи малорусскаго наречія въ XVII в. съ приложеніемъ словаря книжной малорусской річи по рукописи XVII віка. Київ, 1889.

¹¹Житецький П. Нарис літературної історії української мови в XVII віці. Львів, 1941.

¹²Булаховський Л. Вступна стаття. Див. у: Житецький П. Нарис літературної історії української мови в XVII віці. Львів, 1941. С. III–XXIV.

¹³Дет. див. у: Житецький П. Нарис літературної історії української мови в XVII віці. Львів, 1941. С. 137–199.

¹⁴Житецький П. Нарис літературної історії української мови в XVII віці. Львів, 1941. С. 132. Тут і далі цитуємо з українського перекладу оригіналу П. Житецького, опублікованого в 1889 році.

¹⁵Там само, С. 134.

¹⁶Там само, С. 133.

¹⁷Юрій Шерех. Всеволод Ганцов. Олена Курило. Вінніпег, 1954. С. 5.

¹⁸Там само.

¹⁹Німчук В. Є. Тимченко – основоположник української наукової історичної лексикографії. Українська історична та діалектна лексика. Збірник наукових праць / Відпов. ред. Д.Гринчишин. Львів, 1996. Вип. 3. С. 26.

²⁰Булаховський Л.А. Євген Костянтинович Тимченко [некролог]. Наукові записки Інституту мовознавства АН УРСР, 1948. Т. 6. С. 127.

²¹Юрій Шерех. Всеволод Ганцов. Олена Курило. Вінніпег, 1954. С. 39.

²²Єдлінська У. Євген Тимченко – член Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. Українська історична та діалектна лексика. Збірник наукових праць / Відпов. ред. Д.Гринчишин. Львів, 1996. Вип. 3. С. 17–25; Чепіга І. Твори Іоанікія Галятівського як джерело «Історичного словника українського язика». Там само. С. 41–46; Свашенко А. Значення «Історичного словника українського язика» для дослідження етимології українських та білоруських антропонімів. Там само. С. 115–122 та ін.

²³Тимченко Євген. Енциклопедія українознавства / гол.ред. В. Кубійович. Т. 9. С. 3208.

Євген Тимченко.
Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст. Книга 1. (написано 1904 р. / В.В. Німчук, Г.І. Лиса (підготували до видання). Київ, Нью-Йорк, 2002. Кн. 1. 512 с. (Пам'ятки української мови. Серія словників)

«Історичний словник українського язика» за ред. Є. Тимченка вийшов друком у травні 1930 року: то був перший том у двох зшитках – I-й зшиток (А–Ж), II-й зшиток (Глу–Жя). Як виявилось незабаром по виході I-го тому, усе вищесказане мало символічне значення: і короткотривалий період відродження власне українського мовознавства, і вихід тільки першого тому, і, врешті, примусове припинення роботи над історичним словником та репресії найвідоміших мовознавців, дійсних членів НТШ. Отож історія створення «Історичного словника українського язика» відображає ситуацію в українському мовознавстві і загалом у тогочасній українській науці.

У час неабиякого піднесення на мовознавчій ниві акад. А. Кримський так охарактеризував ситуацію в УАН: «Видано чимало розвідок з історії української мови (назвемо праці Томсена, Кримського, Тимченка, Ганцова, Курило, Синявського, Бузука, Дем'янчука та ін.). Але де аж кипить філологічна продукція на Україні і сиплються праці наче з чарівного рога Амальтеї, дак це в царині української граматики і словників»²⁴. У «Звідомленні Першого (історично-філологічного) відділу» за 1923 рік йдеться про дуже втішні та багатообіцяючі лексикографічні проекти: «За перше півріччя роботи Відділ організував постійні комісії, яких було спершу шість: 1) Словника Живої Української Мови, 2) Історичного Словника Української Мови, 3) Історично-Географічного Словника Української Землі, 4) Археологічного, 5) Видавання пам'яток Новітнього Українського Письменства та 6) Правописна – Термінологічна»²⁵.

Щодо Комісії «Історичного словника українського язика», то її робота розпочалася 1919 року. На січневому засіданні Комісії Є. Тимченко так визначив нагальність іс-

точного словника української мови: «Потреба на словник нашого старого язика вже віддавна відчувається, бо лексичний скарб нашої мови, найбільше в минулому, ще мало вияснений; так само й чужоземні впливи щодо їхньої сили й ваги як у сучасній людській мові, так і в старій письменній, подають низку спірних питань; їх за браком виведеного на яв і систематизованого матеріялу годі як слід розв'язати; так само дороги чужих впливів і епохи їхнього настання часто нам не зовсім ясні»²⁶. На момент написання цієї записки були більш ніж сприятливі умови праці для укладачів та редактора, через те були великі плани створити якісний словник, унікальний та фундаментальний: «Комісія не обмежена в своїм існуванні певним часом, через те має змогу як найповніше використати всі джерела, що можуть причинитися до історії нашої лексики, не минуючи навіть глосів, які ми подибуємо в творах арабських, грецьких і ин. авторів, і не в'яжучись жадними язиковими та літературними теоріями що до мови й письменства на території сучасної України»²⁷.

Цього, однак, на сталося. Після виходу 2 зшитків словника (1930–1932) особливого розмаху набрав розгром української культури в советській Україні: колектив припинив працю над словником, черговий випуск був знищений у друкарні²⁸, укладачів розігнано, а в 1939 році головного редактора проф. Є. Тимченка, після репресій та переслідувань, було заслано до Красноярського краю. Коли 1943 року 77-річний вчений повернувся із заслання до Києва і в 1944 році навіть був поновлений на роботі в Академії наук, про справу свого життя – історичний словник – він повинен був забути назавжди. Історичний словник української мови був репресований, як і його головний редактор.

Актуальними та, на жаль, нереалізованими залишаються до сьогодні слова дійсного члена НТШ Уляни Єдлінської про те, що все ще немає детальної розвідки про долю архіву Є. Тимченка, з чого можна було б сказати про відомого вченого як про об'єкт нагляду слідчих органів, з ініціативи яких, припускає дослідниця, «ще у 1926 році його понизили на службі» і продовжує: «хто знає, чи однією з причин цього не було саме членство в НТШ, зв'язи з вченими Західної України»²⁹.

Зшитки словника, готові до друку, знищили. Проте картотека словника за ред. Є. Тимченка (в наукових колах її називають Картотекою Тимченка) дивом уціліла, її передали згодом із Києва до Львова, де вона зберігається в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ. Картотека Є. Тимченка (300 000 карток із цитатами-ілюстраціями, вміщених у 118 скриньках основного і у 8 скриньках додаткового матеріялу) є, неоціненним надбанням української філологічної науки, і навіть тепер, у першій чверті XXI ст., складає частину української культурної спадщини. ■

²⁴Кримський А. Що зроблено на Україні в царині історико-філологічних наук за десятиліття 1917–1927 рр.? Записки історико-філологічного відділу УАН / за голов. ред. акад. А. Кримського. Київ, 1928. Кн. XVI. С. 265.

²⁵Звідомлення Відділу за 1923 рік. Записки історико-філологічного відділу УАН / за голов. ред. акад. А. Кримського. Київ, 1924. Кн. IV. С. 294.

²⁶Тимченко Є. Записка директора Постійної Комісії для складання історичного словника української мови. Записки історико-філологічного відділу УАН / за голов. ред. акад. А. Кримського. Київ, 1923. Кн. I–II (1920–1922). С. 115.

²⁷Там само.

²⁸Тимченко Євген. Енциклопедія українознавства / голов. ред. В. Кубійович. Т. 9. С. 3208.